

Słowa kluczowe: Teologia biblijna, Księga Syracha, Pochwała ojców, Mojżesz, Jozue, miłosierdzie

Keywords: Biblical Theology, Book of Ben Sira, The Praise of Ancestors, Moses, Joshua, mercy

S. Jolanta Judyta Pudełko PDDM

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLÓGICZNY W WARSZAWIE

COLLEGIUM JOANNEUM

UŻYCIĘ TERMINU ÉLEOS („MIŁOSIĘRDZIE”) W POCHWALE OJCÓW (SYR 44-49)

Termin *éleos* (ἔλεος) w LXX najczęściej tłumaczy hebrajski termin *hesed* (חֶסֶד) (K.D. Sakenfeld, 1996, s. 337)¹. Oznacza on „wierność, łaskawość, przychyłność, dobroć, bliskość, solidarność, pobożność, miłosierdzie” (Brown, Driver, Briggs, 2005, s. 3284; Koehler, Baumgartner, Stamm, 2008, s. 2997). Terminy te oznaczają ciągłe, bliskie relacje między osobami, krewnymi, panami i poddanymi, i tymi, którzy żyją w przymierzu z Bogiem czy z ludźmi. Ten wymiar relacji opiera się na wzajemnym zaufaniu, wierności, lojalności, życzliwości, a nawet na łasce, co najbardziej widać w odniesieniu Boga wobec ludzi. Bóg okazał ludziom swoją miłość, która najpełniej wyraża się w Jego miłosierdziu. Miłość Boga jest wierna i miłosierna, to znaczy trwa nieprzerwanie i można się jej spodziewać nawet wtedy, gdy nie jest oczekiwana. Miłosierdzie Boga zasadza się bowiem na Jego przebaczeniu i przyjęciu człowieka w jego grzeszności i niewierności. W dziejach biblijnego Izraela Bóg objawiał swoje miłosierdzie na różne sposoby. Sam akt wyboru Izraela ze strony Boga, a następnie wierność, mimo niewierności ludu, był znakiem Jego miłosierdzia. Innym ważnym elementem były trudne momenty dziejów, upadki, katastrofy narodowe, a zwłaszcza wygnanie babilońskie (586–538 przed Chr.). Bóg i w tych doświadczeniach nie odwrócił się od swojego grzesznego ludu. I tak stopniowo te doświadczenia przygotowywały Izraela na przyjęcie prawdy o ostatecznym zbawieniu, które miało

1 Zdarzają się przypadki kiedy *ἔλεος* tłumaczy hebrajskie słowo *ra* („łaska”, np.: Rdz 19,19; Lb 11,15; Sdz 6,7), lub *raḥumim* („miłosierdzie”, „współczucie”, np.: Pwt 13,18).

się dokonać w eschatologii (R. Bultmann, 1995, s. 222)². W Księdze Syracha, pochodzącej z II w. przed Chr., termin *éleos* pojawia się 24 razy, 17 razy w odniesieniu do Boga (2,7.9.18; 5,6; 16,11.12; 18,5.11.13; 35,24.25; 47,22; 50,22.24; 51,3.8.29), a 7 razy w odniesieniu do postawy człowieka (18,13; 28,4; 29,1; 36,23; 44,10; 45,1; 46,7). Spróbujmy przyjrzeć się zatem użyciu tego terminu w *Pochwale ojców* (Syr 44–49), poemacie, który opiewa działanie Boga w historii Izraela.

POCHWAŁA OJCÓW JAKO ZAPIS MIŁOSIERNEGO DZIAŁANIA BOGA W DZIEJACH IZRAELA

Rozdziały Syr 44–49 stanowią teologiczną refleksję nad dziejami Izraela (Pudełko, 2016, s. 109–110; Skehan, Di Lella, 1987, s. 4–6; Harvey, 1993, s. 61; Jüngling, 1997, s. 105)³. W zapisie Syr 44–49 autor dokonał jednak selekcji osób i ich prezentacji. Najpierw mędrzec dokonuje wprowadzenie do przedstawianych kolejno postaci (Syr 44,1–15). Na początku zostają wymienieni: Noe, Abraham, Izaak, Jakub, Mojżesz Aaron, Pinchas (nie licząc Henocha; Yadin, 1999, s. 224–225; Beentjes, 1984b, s. 380–382)⁴. Łączy ich wspólnie tematyka przymierza, daru miłosierdzia Boga wobec grzesznych ludzi. Bóg pragnie odbudować zranioną przez grzech więź z człowiekiem. Aby to podkreślić, autor odchodzi od porządku chronologicznego i wymienia tu dodatkowo (45,25) postać Dawida, króla grzesznego lecz i pełnego pokory, otwartego na przebaczenie i miłosierdzie (Mack, 1985, s. 39). Godne uwagi

2 R. Bultmann stwierdza jednak, że w Grece klasycznej, zwłaszcza w rozumieniu stoików, miłosierdzie stanowiło przejaw słabości: „In Greek *éleos* is a *páthos*, the emotion roused by undeserved affliction in others and containing an element of fear as well as mercy. It is wholly fitting in the noble and plays a part in the administering of justice. For the Stoics, however, it is a sickness and unworthy of the sage, not because the Stoics are cruel, but because they do not think moral relations should be governed by a *pathos*”.

3 O ile początek tej sekcji jest powszechnie przyjęty i wskazuje się go w Syr 44,1, o tyle zakończenie stanowi kwestię dyskusyjną. Pojawia się pytanie o relację i ewentualną jedność tematyczną rozdziałów 44–49 z tekstem sławiącym arcykapłana Szymona (50,1–21), który żył w czasie bliskim autora księgi. Jednak komentatorzy nie są do końca zgodni w opiniach. Zakończenie tekstu miałoby miejsce w rozdziale 50, albo w wersecie 29, 26 lub 21. R. Smend (1906, s. 474) natomiast ustala granicę tekstu na Syr 49,16, oddzielając perykopę o arcykapłanie Szymonie od *Pochwały ojców*: „Um das Lob der Väter abzuschließen und es zugleich gegen das Lob des Simon abzugrenzen, biegt Sirach jetzt auf die Urzeit zurück”. Fragment Syr 49,14–16 wydaje się konkluzją wcześniejszych tekstów, które traktowały o biblijnych bohaterach z przeszłości. Chronologiczny ciąg zatrzymuje się po przedstawieniu Nehemiasza (49,13) i w ww. 14–16 następuje zaskakujący powrót do początków. Pojawia się wcześniej wymieniany w 44,16 Henoch, Józef, Sem, Set oraz Enosz (w tekście hebrajskim) a na samym końcu, nie wymieniany wcześniej w *Pochwale ojców* Adam. Kończy się tu opowieść o „ojcach z przeszłości” i dlatego pojawia się powrót do początku, aby potem podjąć nowy etap, bliższej historii, która dotyczy arcykapłana Szymona.

4 Brak Syr 44,16 w rękopisie z Masady oraz tekście syryjskim podważa, zdaniem niektórych uczonych, autentyczność tego tekstu.

jest wyeksponowanie postaci Aarona i Pinchasa, co zwraca uwagę na pozycję kapłanów w tej historii. Następnie pojawiają się Jozue i Kaleb oraz Sędziowie (zbiorowo), prezentując dwie koncepcje zdobywania Ziemi Obiecanej (szybki podbój Jozuego i spokojną infiltrację okresu Sędziów). Historia monarchii przebiega dwutorowo, obok królów pojawiają się prorocy. Saul występuje bezimiennie, a Roboam i Jeroboam otrzymują negatywną ocenę. Dawid, Ezechiasz i Jozjasz zostają uznani za godnych czci, natomiast ocena Salomona jest ambiwalentna. Pozostali królowie Judy uznani za występnych, występują bezimiennie. Wśród proroków wymienia się Samuela, Eliasza, Elizeusza, Izajasza, Jeremiasza, Ezechiela oraz Dwunastu. Czas odbudowy po wygnaniu reprezentują postacie Zorobabela, Jozuego i Nehemiasza. Następnie autor powraca do początku historii, wymieniając Henocha, Józefa, Sema, Seta (Enosza w wersji hebrajskiej) oraz Adama. Nawiązująca do początków konkluzja dziejów, prowadzi dalej do bliższej historii, do opisu arcykapłana Szymona (50,1-21; Pudełko, 2016, s. 110–111). Czy opisani bohaterowie, którzy mają stać się wzorem dla nowych pokoleń, są ludzie odkrywający dar Bożego miłosierdzia i świadczący je wobec innych?

„LUDZIE MIŁOSIERNI” ZASŁUGUJĄ NA POCHWAŁĘ (SYR 44,10)

We wprowadzeniu do *Pochwały ojców* (Syr 44,1-15) Syrach wymienia najpierw ogólnie dwanaście kategorii bohaterów (Syr 44,1-7), o których będzie potem pisać w szczegółach (Skehan, Di Lella, 1987, s. 500). Można to odnieść do konkretnych postaci. Mędrzec wymienia panujących (Dawid i Salomon), będących mężnymi (Jozue, Kaleb, Sędziowie), doradców (Natan, Jeremiasz), proroków (Samuel, Eliaz, Elizeusz, Izajasz, Jeremiasz, Ezechiel, Dwunastu), władających narodami (Józef), prawodawców (Mojżesz, Dawid), wykazujących się znajomością Pism (Mojżesz, Dawid), przekazujących mądre nauczanie (Salomon, Przysłowia, Kohelet), układających muzykę i poezję (Dawid, Salomon, śpiewacy świątynni), mających bogactwa („mężowie mocy”: Abraham, Izaak, Jakub) oraz majątnych (Hiob), żyjących w pokoju (Corley, 2008, s. 158–168; Skehan, Di Lella, 1987, s. 500)⁵. Następnie Syrach podsumowuje wspaniałość bohaterów, podkreślając ich znaczenie w dziejach („zostawili imię po sobie”), to znaczy, zasłużyli się tak, iż zostali zapa-

5 W 44,7, wszystkie te kategorie osób są uważane za „wspaniałe w swoim czasie”, wychwalane w ich pokoleniu (44,7a). Należy zauważyć, że 44,1-7 tworzą jednostkę literacką powiązaną wyrażeniami: „w ich pokolenia” (44,1b) i „w swoim pokoleniu” (44,7a) tworząc *inclusio*. Dwanaście kategorie przodków streszczają się w wyrażeniu „wszyscy oni” (44,7a). Przodkowie Izraela byli nie tylko „dumą swoich czasów” (44,7), ale są także źródłem dumy dla współczesnego wierzącego.

miętani. Jednocześnie wprowadza kontrast: są ci, o których zapomniano. Ci „inni”, o których „nie ma” pamięci, tak jakby zginęli całkowicie (44,9) – zarówno oni jak ich dzieci. Bezbożnych królów obu południowych i północnych królestw, Syrach również pomija milczeniem. Choć do tych innych mogą też należeć ludzie prawi, którzy jednak nie zostali zapamiętani (Corley, 2008, s. 169-172). W podsumowaniu mędrzec powraca znów do pozytywnych bohaterów. W 44,10 w tekście greckim mężowie ci są określani jako „miłosierni”: „Ale ci, mężowie miłosierni [ἄνδρες ἐλέους Ziegler (red.), 1980, s. 332], których czyny sprawiedliwe nie zostaną zapomniane”. Tekst hebrajski używa tu wyrażenia אֲנָשֵׁי חֶסֶד (Beentjes, 1997, s. 78), co znaczy „mężowie wierni/łaskawi”, co zwraca uwagę na ideę trwania w dobru, lojalność wobec Boga, która zapewni im wieczną pamięć (Corley, 2008, s. 175). Postawy wierności, życzliwości, miłosierdzia charakteryzują człowieka w różnych przejawach jego życia (np.: Rdz 40,14; Joz 2,12.14; Sdz 1,14; 1Sm 20,8; 2Sm 2,6), nie zawsze jednak to miłosierdzie wyświadcza ktoś, kto jest wyżej w hierarchii społecznej (Sakenfeld, 1996, s. 377). Najczęściej חֶסֶד obrazuje Boże odniesienie do człowieka, a zwłaszcza wobec Izraela (np. Rdz 39,21; Wj 20,6; 34,7; Lb 14,19; Pwt 5,10; 7,9.12; Rt 1,18; 2Sm 15,20; 22,51; 1Krl 3,6; Sakenfeld, 1996, s. 378). Choć Bóg zapraszał swój lud do wierności i odpowiedzi, to jednak nie uzależniał od tego swojej łaskawej wierności i miłosierdzia. A nawet bardziej to miłosierdzie okazywał ludowi w obliczu grzechu (Sakenfeld, 1996, s. 379) ⁶. Od tego samego rdzenia pochodzi też słowo חֲסִידִים – *wierny, pobożny*, co oznacza ludzi, którzy praktykowali חֶסֶד (np. 1Sm 2,9; Prz 2,8; Ps 12,2; Mi 7,2), jak i miłosiernego Boga (np. Jr 3,12; Brown i in., 2005, s.3280; Koehler i in., 2008, s. 3004). Jako „pobożni, wierni” zostali określani ci, którzy nie poddali się naciskom przymusowej hellenizacji, a później podjęli z nią walkę w powstaniu machabejskim. 1Mch 2,42 (por. 1Mch 7,13; 2Mch 14,6) określa ich mianem συναγωγῆς Ἀσιδαίων (zgromadzenie asydejczyków), czyli ci, którzy dobrowolnie stają w obronie prawa. A zatem Syrach myśli nie tylko o postawach dawnych bohaterów z przeszłości, ale ma na myśli konkretny ideał do zaproponowania swoim współczesnym. Wierność i lojalność wobec prawa to niejako ideał mędrca, pisarza, jak

6 Sakenfeld podkreśla rys przebaczenia, które charakteryzuje Boże miłosierdzie: „But even the Mosaic covenant tradition does not make God’s hesed completely dependent upon Israel’s obedience; rather, it stretches the meaning of the term beyond its usual secular usage to incorporate the possibility of forgiveness as an act of divine hesed. (The term Hesed is never related to forgiveness in secular examples.) Narratively this possibility is introduced immediately after the conditional statement of the decalogue, in the context of the apostasy of the Golden Calf (Exodus 32–34). As part of God’s response to this apostasy, Moses hears the Lord’s self-proclamation as One who is »merciful and gracious, slow to anger, and abounding in hesed and faithfulness, keeping hesed for thousands, forgiving iniquity and transgression and sin«, even though sin will not be ignored and there will be punishment for iniquity (Exod 34:6b–7). Even in the face of the ultimate apostasy – worship of other gods – God does not end the relationship but offers the possibility of pardon”.

również wszystkich tych, którzy stanowią mają „duchową arystokrację” narodu (Oesterley, 1912, s. 298–299). A zatem w Syr 44,10-15 mędrzec zapowiada błogosławieństwo, będące udziałem tych, którzy pozostają lojalni wobec Pana, chodzi tu o wierność przymierzu. Błogosławieństwo wyraża się w posiadaniu potomstwa, honorowym pogrzebie i wiecznej pamięci w następnych pokoleniach (Skehan, Di Lella, 1987, s. 501). Można zatem zauważyć wielopłaszczyznowość opisu Syracha. „Mężowie miłosierni” to z jednej strony wielcy ludzie z historii biblijnego Izraela, którzy sami doświadczyli Bożej łaski, miłosierdzia i przebaczenia oraz byli zdolni na ten dar odpowiedzieć. Z drugiej strony jest to swoista promocja tego „modelu” w czasach współczesnych Syrachowi.

MOJŻESZ JAKO „CZŁOWIEK MIŁOSIERNY” (SYR 45,1)

Syr 45 rozpoczyna się od pochwały Mojżesza, któremu mędrzec poświęca jedynie pięć wersetów (Skehan, Di Lella, 1987, s. 510; M. Witte, 2001, s. 161–186). Jest on ukazany jako człowiek umiłowany przez Boga i ludzi, wierny i łagodny (45,1.4, por. Wj 33,11; Lb 12,7-9; Pwt 34,11), sprawca wielkich znaków. Przez niego dokonało się wyjście z Egiptu (45,3), to on doświadczył Bożej obecności i bliskości oraz przekazał Boże przykazania (45,5). Jednak Syrach przedstawia Mojżesza bardzo powściągliwie i nie podkreśla przymierza synajskiego, którego pośrednikiem był właśnie Mojżesz (Pudełko, 2015, s. 135). Pierwsza cecha charakterystyczna Mojżesza to właśnie jego miłosierdzie: „Wyprowadził z niego męża miłosiernego [ἄνδρα ἐλέους; Ziegler, 1980, s. 335], który w oczach wszystkich znalazł łaskę, umiłowanego przez Boga i ludzi, Mojżesza, o którym pamięć niech będzie błogosławiona” (Syr 45,1). Co oznacza to wyrażenie w kontekście przedstawionej tu postaci Mojżesza? Mojżesz to człowiek miłosierny, gdyż sam doświadczył miłosierdzia, łaskowości. Już na początku swojego życia znalazł łaskę ze strony córki faraona, która uznała go za przybranego syna (Wj 2,6). Podobnie kapłan madianicki Jetro i jego córki udzielały mu gościnności (Wj 2,16-22). Nawet lud Egiptu i słudzy faraona okazują szacunek Mojżeszowi (Wj 11,3; Skehan, Di Lella, 1987, s. 510). Następnie mędrzec wymienia zasługi Mojżesza (45,2-6). Podkreśla jego wyjątkową zażyłość z Bogiem, wejście w krąg „świętych” (Oesterley, 1912, s. 304; Snaith, 1974, s. 221)⁷, doświadczenie chwały samego Boga (45,2.3), rozmowy z Bogiem (45,5, por. Wj 33,11; Lb 12,7-8; Pwt 34,11; Zapff, 2010, s. 325). Syrach wymienia również niezwykle znaki czynione

7 W tekście hebrajskim jest tu termin **אֱלֹהִים** („Bóg”), co grecka wersja oddała słowem **αἱγίοι** („święci”). W Ps 8,6 termin ten oddano za pomocą słowa **ἄγγελοι** („aniołowie”). Księga Wyjścia prezentuje Mojżesza, który zostaje przez Boga ustanowiony „jakby Bogiem” dla Aarona (4,16) i dla faraona (7,1), co wskazuje wyjątkowość misji przekazanej mu przez Boga i wiążącej się z tym Bożej mocy.

przez Mojżesza zarówno wobec ludu (por. Wj 4,1-9), jak i faraona (por. Wj 7-11). Moc i potęga Mojżesza łączy się jednocześnie z jego wiernością i łagodnością (por. Lb 12,3.7). Najważniejsze jest jednak przekazanie Prawa, co dokonało się podczas tajemniczego pobytu Mojżesza na Synaju (por. Wj 20,2-21; Pwt 5,6-21; Sauer, 2000, s. 307). Bóg przekazuje Mojżeszowi Prawo, aby Izrael otrzymał pouczenie od Boga (Smend, 1906, 434; Peters, 1913, s. 390). Przykazania (Dekalog) zostają tu określone mianem νομός ζωῆς καὶ ἐπιστήμης – „prawo życia i wiedzy”. W taki sam sposób Syrach nazywa Prawo otrzymane na Synaju w 17,11: „Wiedza i prawo życia” [ἐπιστήμη καὶ νομός ζωῆς], które stało się dziedzictwem Izraela (Snaith, 1974, s. 221). Zadaniem mędrca jest właśnie przekazywanie tego Prawa przyszłym pokoleniom (16,24-25; 50,27), gdyż ono jest darem Boga (1,19). Pięcioksiąg potwierdza, że wierność Prawu Boga była drogą do życia, odrzucenie go prowadziło do śmierci (por. np.: Kpł 18,5; Pwt 30,15-16; 32,46-47). Krótki opis Mojżesza w Syr 45,1-6 przedstawia jego osobę i dzieła jako wyraźny efekt działania Boga (Minissale, 1980, s. 213). To Bóg sprawił, że Mojżesz pojawił się na świecie jako jeden z potomków Jakuba (45,1), udzielił mu nieziemskiej chwały i przebywania w swojej obecności (45,2), dał mu moc wobec ludzi (45,2-3), uświęcił go (45,4) oraz przekazał Prawo (45,5). Mojżesz jest więc niejako „znakiem miłosierdzia”, odpowiedzią Boga wobec uciemionego Izraela. Misja Mojżesza przekraczała jego siły, więc prosił Boga o miłosierdzie wobec siebie w trudzie prowadzenia ludu. Bóg wysłuchał Mojżesza i przekazał swego Ducha siedemdziesięciu starszym (por. Lb 11,14-17). Sam Bóg objawia się Mojżeszowi jako miłosierny, przebaczący niewierność ludu (por. Wj 34,6-7; Lb 14,13-19) i takiego Boga Mojżesz „przekazuje” ludowi. Miłosierdzie Mojżesza odzwierciedla więc miłosierdzie Boga i stanowi przesłanie, że takiego właśnie Boga Mojżesz był pośrednikiem. Bóg wybrał łagodnego i wiernego (45,4) Mojżesza, aby ten objawił miłosiernego Boga (Snaith, 1974, s. 220). Miłosierdzie Mojżesza skierowane było nie tylko do Izraela. W czasach Syrycha (II w. przed Chr.) również wielu pogan interesowało się wiarą monoteistyczną. Dlatego w opisie mędrca Mojżesz jest nie tylko czczonym w Izraelu, ale tym, który znalazł „łaskę w oczach wszystkich, umiłowany przez Boga i ludzi” (45,1; Zapff, 2010, s. 325).

„CZYN MIŁOSIERDZIA” JOZUEGO (SYR 46,7)

Po opisie Aarona (Syr 45,6-22) i jego syna Pinchasa (Syr 45,23-25), Syrach przedstawia kolejnego bohatera biblijnej historii – Jozuego (Syr 46,1-10, od w. 7 również Kaleba). Jozue jest sławny jako wojownik, a jednocześnie duchowy przywódca narodu, „następca Mojżesza na urzędzie prorockim” (46,1). Te dwa

wymiary łączą się w imieniu bohatera – Jozue znaczy „YHWH zbawia” (Demitrów, 2010, s. 43; Corley, 2010, s. 221)⁸. W historii Izraela zbawcze dzieła Boga dotyczyły zarówno wymiaru doczesnego, jak i duchowego. Jozue jest tym, który przejął aurytetyt Mojżesza (por. Joz 1,1-2), doprowadzając do pełni obietnice, jakie Bóg dał Izraelowi przez Mojżesza – Ziemię Obiecaną. Syrach przedstawia Jozuego jako pełnego mocy wojownika, który pomścił się na wrogach Izraela (Demitrów, 2010, s. 53)⁹. Z wielką emfazą mędrzec opisuje zdobycie miasta Aj (Joz 8,1-35; por. Syr 45,2) zwycięstwo Jozuego pod Gibeonem, kiedy zwyciężył Amorytów. Joz 10,12-14 wspomina o wielkich znakach mocy Boga, o których jest też mowa w Księdze Syracha: grad (Joz 10,11; Syr 46,5), zatrzymanie się księżycy i słońca (Joz 10,12-13; Syr 46,4). Znaki te miały potwierdzić, że Jozue prowadzi „wojny JHWH” w obronie swego ludu (Skehan, Di Lella, 1987, s. 519; Snaith, 1974, s. 229). Gest podniesionych rąk, który przywołuje Syrach w 45,2, to nie tylko przywołanie gestu przywódcy podczas zdobywania Aj (Joz 8,18.26). Jest to również swoisty gest modlitewny, który przypomina osobę Mojżesza, przyzywającego gestem wyciągniętej ręki objawienie się mocy Boga w znaku plag egipskich (Wj 7,19; 8,1-2), podczas przejścia przez morze (Wj 14,16.21.24.27) i we wstawiennictwie podczas walki a Amalekitami pod Refidim (Wj 17,8-13; Corley, 2010, s. 223–224; Zapff, 2010, s. 337). Podobnie Jozue – tak jak Mojżesz – działa w posłuszeństwie Bożym nakazom i gest wyciągniętej ręki symbolizuje jego oczekiwanie na moc samego Boga (Demitrów, 2011, s. 57–59). Syrach stara się wykazać w swym opisie, że „wojny JHWH” nie miały na celu zniszczenie wrogów, ale objawienie się mocy Jedyne Boga. Widząc to poganie, mieli poznać, kim jest Bóg Izraela (Syr 45,6). Syr 46,7-10 natomiast, opisuje inne, wcześniejsze wydarzenie, które ma miejsce jeszcze podczas wędrówki Izraela przez pustynię, „podczas dni Mojżesza” (46,7). Mędrzec odnosi się do ważnego wydarzenia które opisuje zarówno Lb 13– 14, a podejmują również Lb 32,6-15; Pwt 1,19-46; Joz 14,6-14. Przed wejściem do Ziemi Obiecanej Mojżesz wysłał zwiadowców, z każdego pokolenia po jednym, aby obejrzeni kraj. Po powrocie wszyscy oni wyrazili pozytywną opinię na temat wyglądu i urodzajności tej ziemi. Zrodził się jednak lęk z powodu siły miejscowych wojowników. Wszyscy zwiadowcy, oprócz Jozuego i Kaleba, stawili opór wobec perspektywy zajęcia Kanaanu, doprowadzając lud do buntu przeciw Mojżeszowi i przeciw Bogu. Ostatecznie zażegnano bunt, lecz właśnie to zdarzenie zadecydowało o tym, że buntownicy nie wejdą do Ziemi

8 W Lb 13,16 znajduje się informacja, że Mojżesz zmienił imię Ozeasza syna Nuna na Jozue. Wcześniejsze imię „zbawienie” zostało zmienione na „Bóg zbawia”, co wyraża mocno misję Jozuego.

9 W ówczesnym rozumieniu przywódca stanowił prawowitego wykonawcę Bożych zamierzeń wynikających z przymierza. Bóg zobowiązał się do opieki wobec swojego ludu i obrony wobec nieprzyjaciół. Jozue jest tu „narzędziem Boga”.

Obiecanej, z wyjątkiem Jozuego i Kaleba, którzy okazali się wierni. Postawę Jozuego w tej sytuacji Syrach nazwał „uczynieniem miłosierdzia”: „Za dni Mojżesza dokonał czynu miłosierdzia [ἐποίησεν ἔλεος], on i Kaleb, syn Jefunnego. Powstali przeciw zgromadzeniu, powstrzymali lud przed grzechami i uspokoili niegodziwe szemranie” (Syr 45,7). Dlaczego zachowanie Jozuego zostało nazwane „czynem miłosierdzia”? W tekście LXX pojawia się znów termin ἔλεος (Ziegler, 1980, s. 342), który w wersji hebrajskiej oddaje słowo חסד ((Beentjes, 1997, s. 82). Według J. Corleya (2010, s. 208), Jozue jest tutaj obrazem idealnego władcy, którego można odnieść do opisywanego przez Syrachę króla Jozjasza, który w czasie zagrożenia autonomii narodu radykalnie opowiedział się za wiernością Bogu. W wersji hebrajskiej księgi zarówno Jozue (46,7), jak i Jozjasz (49,3) dokonali czynów wierności, miłosierdzia (עשה חסד; Demitrów, 2011, s. 90). Czyn Jozuego był więc aktem wierności, lojalności wobec Boga i miłosierdzia wobec ludu. Wierność Bogu polegała na niewzruszonym zaufaniu w Bożą obietnicę otrzymania Ziemi Obiecanej. Choć pozostali zwiadowcy, a dalej cały lud, zbuntowali się przeciw Bogu, Jozue i Kaleb pozostali niewzruszeni w swej wierności, przekonując Izraela do zaufania Bogu (por. Lb 14,6-9). Zaskakujące jest też zestawienie dwóch podobnych faktów. Według Lb 14,10, lud chciał ukamienować Jozuego i Kaleba, podczas zdobywania Gibeonu Bóg odpowiada za pomocą gradu kamieni, ocalając Jozuego i wojsko Izraela z rąk Amorytów (por. Joz 10,11; Syr 46,5; Snaith, 1974, s. 229; Corley, 2010, s. 236). Czyn miłosierdzia jest to zatem w tym kontekście radykalne opowiedzenie się za Bogiem i Jego wolą wbrew przeciwnym opiniom (Zapff, 2010, s. 338-339). Wyraża się to w sprzeczności, który doprowadził do powstrzymania ludu od grzechu i usunięciu szemrania. Tak odważa postawa bohaterów „przyciągała” niejako miłosierdzie samego Boga. Objawiło się to zarówno w zwycięstwach Jozuego, jak i w otrzymaniu dziedzictwa w Ziemi Obiecanej (por. Syr. 46,8-10; Corley, 2010, s. 241; Skehan, Di Lella, 1987, s. 520).10 Jozue w opisie Syrachę odzwierciedla także model mędrca. Jego postawa i pouczenie stają się miłosierdziem wobec Izraela. Jozue wskazuje praktycznie, jak „należy iść za Bogiem” (Zapff, 2010, s. 339). „Czyn miłosierdzia” Jozuego ma też wymiar profetyczny. W Joz 2,12.14 znajduje się wypowiedź nierządnic Rahab, która czyniąc miłosierdzie (כי־עשיתי עמכם חסד/ποιῶ ὑμῖν ἔλεος) wobec zwiadowców izraelskich przez ukrycie ich w swoim domu, oczekuje również od nich podobnej postawy (וְעשיתם גם־אתם/καὶ ποιήσετε καὶ ὑμεῖς ἔλεος). A zatem „czynienie miłosierdzia” inicjuje przestrzeń spotkania Izraela, ludu Boga Jedyneego z poganami (Corley, 2010, s. 235).

10 Jozue i Kaleb stanowią wyraźny kontrast wobec pozostałych zwiadowców, jak i całego Izraela, który wyszedł z Egiptu. Właśnie w tym kontekście Bóg zapowiada, że buntownicy nie wejdą do Ziemi Obiecanej. Według Joz 14,11 w życiu Kaleba realizują się obietnice Boga: otrzymuje dziedzictwo dla swego potomstwa i pełen sił dożywa starości.

Rahab stała się „znakiem” miłosierdzia dla ukrywających się zwiadowców i sama tego miłosierdzia doświadczyła. Podobnie Jozue wraz z Kalebem wyświadczyli miłosierdzie ludowi, dając niezłomne świadectwo wierności Boga i sami też tej łaskawości Boga doznali. Syrach przedstawił postać Jozuego w dwóch „odsłonach”. W pierwszej (46,1-6) jawił się on jako znak działania miłosiernego Boga na korzyść Izraela. A zatem były to znaki skierowane do pogan, aby poznali prawdziwego Boga. W drugiej (45,7-10) wykonał wraz z Kalebem czyn miłosierdzia wobec swojego ludu, aby lud poznał wierność Boga, porzucił drogę niedowiarstwa i szemrania i na nowo zaufał swojemu Bogu. J. Corley (2010, s. 243) zwraca uwagę na „refreny” stanowiące podsumowanie dwóch części tekstu. Według 46,6cd poganie mają poznać moc Boga Izraela, którą walczy Jozue, w 46,10ab Izraelici mają poznać, że warto iść za Panem. Miłosierdzie Boga przejawia się na różne sposoby, ale jest skierowane do wszystkich, posiada uniwersalny charakter.

BÓG MIŁOSIERNY WOBEC SWOJEGO LUDU (SYR 47,22)

Pochwała osoby i czynów Salomona (Syr 47,12-18) przedstawia go jako króla pokoju i znanej powszechnie mądrości, którego rządy przebiegały pomyślnie, a ich owocem było wzniesienie świątyni w Jerozolimie (Skehan, Di Lella, 1987, s. 526)¹¹.

Jednak ta pochwała przechodzi w surową ocenę w Syr 47,19. Wszystkie wcześniejsze osiągnięcia i zasługi króla niweczy fakt jego grzechu. Mędrzec, idąc za opisem 1Krl 11,1-3, wskazuje na obecność obcych żon, które stały się przyczyną jego upadku (Box, Oesterley, 1913, s. 227; Sauer, 2000, s. 322-323; Zapff, 2010, s. 352; P.C. Beentjes, 1984a, s. 6-14; Witte, 2010, s. 94-95; Pudęłko, 2016, s. 113). Odwrócenie się serca króla od Boga Jedynego, a zwrócenie się ku obcym bogom, stało się w konsekwencji przyczyną późniejszego rozłamu jego królestwa. Jednak w przekazie Syracha nie ma mowy wprost o bałwochwalstwie króla, a jedynie o oddaniu się kobietom, które zawładnęły ciałem króla (46,19). Czy zatem mędrzec chciał ukryć jego największy grzech idolatrii? Według P.C. Beentjesa (1984, s. 9), istniało tzw. prawo króla, zapis obecny w Pwt 17,14-17. Król nie mógł być cudzoziemcem, nabywać zbyt wielu koni, żon, złota i srebra. Jest to przestroga przed tym, aby dobra doczesne nie przysłoniły królowi najwyższego dobra, jakim jest Bóg. A zatem

11 Mędrzec korzysta z przekazu 1Krl w opisie Salomona: „Ben Sira attributes Solomon’s prosperous and peaceful reign (47:12b–13ab) to David’s ‘merits’ (47:12a); cf. 1 Kgs 11:11–13, 32–33. Solomon is described as “a wise son” (47:12b), a reference to 1 Kgs 5:21 (cf. also 1 Kgs 3:9–12, 16–28; 5:21). Thanks to David’s victories (47:7), Solomon ‘lived in security ... during an era of peace’ (47:12b–13a); cf. 1Kgs 5”.

król Salomon uległ tej pokusie, a królestwo po jego śmierci zostało podzielone. Królestwo Północne (Izrael) Syrach nazywa Efraimem (46,21). Nazwa ta pochodzi od największego północnego pokolenia, z którego pochodził również sam Jeroboam, pierwszy król odstępcy, co Syr 46,21 określa mianem „podzielonej władzy”. W 1Krl 12 znajduje się opis rozłamu między Izraelem i Judą, co w myśl M. Witte (2010, s. 105-106) stanowi tło refleksji Syracha na ten temat. W czasach Syracha spadkobiercami Efraima byli Samarytanie, których mędrzec ocenia bardzo negatywnie w podsumowaniu pochwały arcykapłana Szymona (por. Syr 50,25-26; Pudełko, 2015a, s. 187)¹². Jednak po tak surowym osądzie Państwa Północnego, pojawiają się słowa nadziei. W 46,22 Syrach odwołuje się do miłosierdzia Boga, dzięki któremu stało się możliwe uzdrowienie powstałego rozdarcia: „Pan nie cofnął swego miłosierdzia” (Beentjes, 1997, s. 85; $\tau\omicron\pi \psi\iota\varsigma \kappa\lambda \nu$ [...] / $\delta\epsilon \delta\epsilon \kappa\upsilon\rho\iota\omicron\varsigma \omicron\upsilon \mu\eta \kappa\alpha\tau\alpha\lambda\acute{\iota}\pi\eta \tau\omicron \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$; Ziegler 1980, s. 349). Miłosierdzie Boga wobec swego ludu objawia się więc w konkretnych czynnościach, które przedstawia dalej Syr 46,22. Po pierwsze, Bóg „nie odwołał swojego słowa” ($\omicron\upsilon \mu\eta \delta\iota\alpha\phi\theta\epsilon\acute{\iota}\rho\eta \acute{\alpha}\pi\omicron \tau\omicron\omega\nu \lambda\omicron\gamma\omega\nu \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$), co suponuje trwałość, wierność Bożych obietnic wynikających z przymierza z Izraelem (por. Joz 23,14; 1Sm 3,19; 1Krl 8,56; 2Krl 10,10). Dzięki nieodwołalności Bożego słowa, dom Dawida może przetrwać. Wyrazi się to w potomstwie, które w Syr 47,22 zostało przedstawione na cztery sposoby. Po pierwsze, Bóg „nie wymazał swemu wybranemu potomstwa” ($\omicron\upsilon\delta\epsilon \mu\eta \acute{\epsilon}\xi\alpha\lambda\epsilon\acute{\iota}\psi\eta \acute{\epsilon}\kappa\lambda\epsilon\kappa\tau\omicron\upsilon \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon \acute{\epsilon}\kappa\gamma\omicron\nu\alpha$). Wybrany ($\acute{\epsilon}\kappa\lambda\epsilon\kappa\tau\omicron\varsigma$) jest tu bez wątpienia cały naród, lud Boga, co potwierdza Iz 45,4, nazywając Izraela – Jakuba sługą Bożym i Bożym wybranym. „Potomstwo” ($\acute{\epsilon}\kappa\gamma\omicron\nu\alpha$) oznacza „dzieci, owoc łona, wnuki” (por. np.: Pwt 28,4.51; 30,9; 2Mch 1,20). Termin ten pojawia się u Syracha, gdy mówi o potomstwie mężów zasługujących na pochwałę (44,11) i potomkach rodu kapłańskiego (45,13). Po drugie, Bóg stwierdza, że „nie zniszczył nasienia tego, którego umiłował” ($\kappa\alpha\acute{\iota} \sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\mu\alpha \tau\omicron\upsilon \acute{\alpha}\gamma\alpha\pi\acute{\eta}\sigma\alpha\nu\tau\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\nu\omicron \omicron\upsilon \mu\eta \acute{\epsilon}\xi\acute{\alpha}\rho\eta$). Termin *nasienie* ($\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\mu\alpha$) odnosi się szczególnie do obietnicy, którą Bóg dał Abrahamowi. Obiecując potomstwo liczne jak morski piasek i gwiazdy na niebie, Bóg zapewnił o swojej trosce o to potomstwo i wiecznym przymierzu, którym zwiąże się z nim, tak jak to było w przypadku Abrahama (por. Rdz 13,15.16; 15,5.18; 17,7-10). Ten sam termin pojawia się również w mesjańskich obietnicach Boga wobec domu Dawida: „Kiedy wypełnią się twoje dni i spocziesz obok swych przodków, wtedy wzbudzę po tobie potomka [$\sigma\pi\acute{\epsilon}\rho\mu\alpha$] twojego, który wyjdzie z twoich wnętrzności, i utwierdzą

12 W Syr 50,26 pod nazwą „głupi lud mieszkający w Sychem” kryją się Samarytanie. Oceniając negatywnie inne obce ludy (Edomitów, Filistynów) Syrach w sposób najbardziej dosadny odnosi się do Samarytan, nazywając ich „nie ludem” czy „głupim narodem”. Mędrzec w swej negatywnej ocenie bierze pod uwagę zarówno kwestie polityczne, jak i religijne, koncentrując się jednak najbardziej na kwestii kultu, gdyż Samarytanie czcili Boga w opozycji do Jerozolimy, na Górze Garizim.

jego królestwo” (2Sm 7,12). Syrach w *Pochwale ojców* używa terminu *nasienie* w odniesieniu do potomstwa Abrahama (44,21), Kaleba (46,9), Salomona (47,20.23), ale aż cztery razy w odniesieniu do kapłanów – potomków Aarona (45,15.21.24.25). Na koniec pojawiają się dwa kolejne terminy związane z potomstwem: *Reszta* i *Odrośl*: „I Jakubowi pozostawił Resztę, a z niej – Odrośl dla Dawida” (καὶ τῷ Ιακωβ ἔδωκεν κατάλειμμα καὶ τῷ Δαυιδ ἐξ αὐτοῦ ῥίζαν). „Reszta” [κατάλειμμα¹³; Meyer, 1996, s.670] odnosi się do ocalałych z sytuacji zagrożenia życia, Syrach używa tego terminu wobec ocalałych z potopu (44,17). Termin ten stał się symbolem ocalałych po wygnaniu babilońskim, którzy dzięki miłosierdziu Boga mieli odrodzić Izraela (por. Iz 10,22). I właśnie z tych „ocalałych” ma zostać wyprowadzona tajemnicza postać, określona terminem *Odrośl* (ῥίζα). Według opinii wielu komentatorów, jest to nawiązanie do słynnego proroctwa mesjańskiego z Iz 11,1.10 (Minissale, 1980, s. 227; Skehan, Di Lella, 1987, s. 528; Sauer, 2000, s. 324; Zapff, 2010, s. 354; Witte, 2010, s. 95). Rozłam uderzył w dom Dawida, a zatem z korzenia Jessego, czyli z domu Dawida, ma wyjść „Odrośl”, wybawca. Czyż jest to zatem potwierdzenie zapowiedzi mesjańskich związanych z dynastią Dawida? Na pierwszy rzut oka tak się wydaje, jednak w kontekście całej *Pochwały ojców* wygląda to inaczej. W Syr 45,25 mędrzec konfrontuje przymierze Dawidowe z przymierzem kapłańskim, zawartym z rodem Aarona (Snaith, 1974, s. 227). W tej dyskusji przewagę zyskuje przymierze kapłańskie. Co więcej, cała *Pochwała* zmierza do centralnej, końcowej postaci, jaką jest arcykapłan Szymon (Syr 50,1-21). Według opinii Beentjesa (1984, 13), zakłada się, że w czasach Syracha osoba arcykapłana realizuje obietnice wiecznego przymierza między Bogiem i Izraelem (Pudełko, 2016, s. 121-122)¹⁴. Miłosierdzie Boga zatem tak się przejawia wobec swojego ludu, aby więzi przymierza, nawet mimo skutków

13 Jest to jedno z greckich tłumaczeń hebrajskiego słowa „reszta” (שאר), które zyskało znaczenie symboliczne. „The concept is used most often with reference to Israel/Judah, although sometimes also to other peoples (Josh 12:4; 2 Sam 21:2; Isa 14:30; 17:3; Amos 1:8; 9:12; Zech 9:7), to humankind as a whole (Zech 14:16), or to all living creatures (Gen 7:1-5). It often has a negative connotation: the catastrophe undergone by the community is so great that only an insignificant remnant survives, or none at all (2 Kgs 21:13-15; Isa 17:4-6; Jer 8:3; Ezek 15:1-8; Amos 3:12; 5:3; 9:1-4). In many instances, however, the connotation is positive: despite the greatness of the catastrophe, a remnant survives as the basis for renewed community life (Gen 8:15-19; 45:7; 1 Kgs 19:18; Isa 1:25-26; 28:5-6; Jer 23:3-4; Joel 2:32; Obad 17; Mic 2:12; 4:6-7; Zeph 3:11-13). Because the catastrophe is understood to be an act of divine judgment, the survival of a viable remnant is, correspondingly, an act of divine mercy (Jer 23:3-4; 31:7-9; Amos 5:14-15; Mic 4:6-7)”.

14 Analizując tekst Syr 44-49, można zauważyć bardzo silne zainteresowanie autora rolą kapłanów w historii Izraela, co znajduje swoją kulminację w opisaną na końcu postaci Szymona. W opisie Aarona (45,12) mędrzec używa wyrażenia עטרת כהן, które pojawia się tylko jeszcze raz w BH w Ps 21,4 na oznaczenie korony króla. Przymierze zawarte z Aaronem będzie trwało wiecznie „jak dni nieba” (Syr 45,15: כיימי שמים), tak jak to, zawarte z Dawidem (por. Ps 89,30: כיימי שמים). A zatem atrybuty króla zostały w myśli syna Syracha przeniesione na osobę arcykapłana. Prawowierne arcykapłaństwo stanowi znak wierności przymierzu, realizację Bożych obietnic i wyjątkową pozycję ludu Boga.

dawnych niewierności, zostały zachowane. Gdy królestwo się rozpadło, a później upadła dynastia Dawidowa, Bóg ocalił przymierze, posługując się pośrednictwem kapłanów.

Pochwała ojców (Syr 44-49) przedstawia teologiczną refleksję nad dziejami Izraela, w których Bóg objawiał swoje miłosierdzie. Choć mędrzec do swego poematu wybrał osoby zasługujące na pochwałę, to jednak nie da się nie zauważyć, że opisana historia przeniknięta jest słabością i grzechem człowieka, przyzywającymi przebaczenia i miłosierdzia. Już w ogólnym przedstawieniu bohaterów Syrach określił ich jako „mężów miłosiernych” (44,10), czyli wiernych i lojalnych wobec Boga, tych, którzy mogą się stać wzorem do naśladowania dla kolejnych pokoleń. „Człowiekiem miłosiernym” (45,1) nazwa mędrzec Mojżesza, który sam doświadczył miłosierdzia Boga i ludzi, a następnie sam się stał znakiem tego miłosierdzia, co przejawiało się w wyzwoleniu Izraela i przekazaniu daru Prawa. Jozue został przedstawiony jako ten, który „uczynił miłosierdzie” (46,7). Jego radykalne zaufanie do Boga i niezłomna postawa przyczyniły się do ustania buntu wśród Izraelitów. W końcu Syrach odnosi się wprost do Boga, który „nie cofnął swojego miłosierdzia” (47,22). Mimo grzechów, które doprowadziły do rozłamu królestwa, Bóg zatroszczył się o to, aby wcześniej zawarte przymierze przetrwało, co znalazło swój wyraz z kontynuacji przymierza z potomstwem niewiernego ludu. Kompozycja *Pochwały ojców* sugeruje, że tym przejawem Bożego miłosierdzia było umocnienie przymierza między Bogiem a arcykapłanem, który w czasach Syracha był najbardziej wyrazistym znakiem wierności Boga wobec swego ludu.

Bibliografia:

- Beentjes, P.C. (1984a). The Countries Marvelled at You. King Salomon in Ben Sira 47,12-22. *Bijdragen* 45, s. 6–14.
- Beentjes, P.C. (1984b). The “Praise of the Famous” and its Prologue. Some Observations on Ben Sira 44:1-15 and the Question on Enoch in 44,16. *Bijdragen, tijdschrift voor filosofie en theologie* 45, s. 374–383.
- Beentjes, P.C. (red.), (1997). *The Book of Ben Sira in Hebrew*. Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts. VT.S 68. Leiden –New York–Köln: Brill.
- Brown, F., Driver, S.R., Briggs, C.A.(2005). *A Hebrew and English Lexicon (BDB)*. Peabody: Hendrickson.

- Box, G.H., Oesterley, W.O.E. (1913). The Book of Sirach. W: R.H. Charles (red.), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament with Introductions and Critical and Explanatory Notes to the Several Books*. T. 1, s. 268–517. London: Clarendon Press.
- Bultmann R. (1995). **éleos** ktl. W: G. Kittel, G. Friedrich (red.), *Theological Dictionary of the New Testament* (Abridged in One Volume). Tłum. G.W. Bromiley, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Corley, J. (2008). Sirach 44:1-15 as introduction to the Praise of the Ancestors. W: G.G. Xeravits, J. Zsengellér (red.), *Studies in the Book of Ben Sira*, s. 151-181. Leiden: Brill.
- Corley, J. (2010). Joshua as a warrior in Hebrew Ben Sira 46:1-10. W: J. Liesen, P.C. Beentjes (red.), *Visions of peace and tales of war*, s. 207–248. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Demitrów, A. (2011). *Quattro oranti nell'Elogio dei Padri (Sir 44-49). Studio dei testi e delle tradizioni*. Opolska Biblioteka Teologiczna 124. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego.
- Harvey, J.D. (1993). Toward a Degree of Order in Ben Sira's Book. *ZAW* 105, s. 52–62.
- Jüngling, H.W. (1997). Der Bauplan des Buches Jesus Sirach. W: J. Hainz, H.W. Jüngling, R. Sebott (red.), *Den Armen eine frohe Botschaft. Festschrift für Bischof Franz Kamphaus zum 65. Geburtstag*, s. 89–106. Frankfurt am Main: De Gruyter.
- Koehler L., Baumgartner W., Stamm J.J. (2008). *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu* Red. wydania polskiego P. Dec. T. 1. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Mack, B.L. (1985). *Wisdom and the Hebrew Epic. Ben Sira's Hymn in Praise of the Fathers, Chicago Studies in the Story of Judaism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Meyer, L.V. (1996). Remnant. W: D.N. Freedman (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary* T. 5, New York: Doubleday.
- Minissale, A. (1980). *Siracide (Ecclesiastico). Versione – Introduzione – Note*, Cinesello Balsamo: Edizioni Paoline.
- Oesterley, W.O.E. (1912). *The Wisdom of Jesus the Son of Sirach or Ecclesiasticus*. Revised Version with introduction and notes. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peters, N. (1913). *Das Buch Jesus Sirach oder Ecclesiasticus*. Übersetzt und erklärt. Exegetisches Handbuch zum Alten Testament 25. Münster: Aschendorff Verlag.

- Pudełko, J.J. (2015a). Powstanie Samarytan a ich obraz w Syr 50,25-26, *WST* 1 (28), s. 168–187.
- Pudełko, J.J. (2015b). Aaron jako nauczyciel świadectw (Syr 45,17), *VV* 28, s. 133–153.
- Pudełko, J.J. (2016). The (Apparent) Absence of Women in the *Praise of the Ancestors* (Sir 44–49), *BibAn* 1 (6), s. 107–126.
- Sakenfeld, K.D. (1986). Love. W: D.N. Freedman (red.), *The Anchor Yale Bible Dictionary*. T. 4. New York: Doubleday.
- Sauer, G. (2000). *Jesus Sirach / Ben Sira*, ATD Apokryphen 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Skehan, P.W., Di Lella, A.A. (1987). *The Wisdom of Ben Sira*, A New Translation with Notes. AB 39. New York: Yale University Press.
- Smend, R. (1906). *Die Weisheit des Jesus Sirach erklärt*. Berlin: Verlag von Georg Reimer.
- Snaith, J.G. (1974). *Ecclesiasticus. Or the Wisdom of Jesus, Son of Sirach*, The Cambridge Bible Commentary on The New English Bible. Cambridge: Cambridge University Press.
- Witte, M. (2001). „Mose, sein Andenken sei zum Segen“ (Sir 45,1): Das Mosebild des Sirachbuchs. *Biblische Notizen* 107, s. 161–186.
- Witte M. (2010). „What share do we have in David...?\": Ben Sira's perspectives on 1 King 12. W: R.G. Kratz, H. Spieckermann (red.), *One god, one cult, one nation: archaeological and biblical perspectives*, s. 91–117. Berlin–New York: De Gruyter.
- Yadin, Y. (1999). *The Ben Sira Scroll from Masada (Masada VI. Yigael Yadin Excavations 1963-1065. Final Reports)*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Zapff, B.M. (2010). *Jesus Sirach 25–51. Kommentar zum AT mit der Einheitsübersetzung* Die Neue Echter Bibel 39. Würzburg: Echter Verlag.
- Ziegler, J. (red.), (1980). *Sapientia Iesu Filii Sirach*. Septuaginta: Vetus Testamentum graece auctoritate Societatis Göttingensis editum, 12/2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

THE USE OF THE TERM „ÉLEOS” („MERCY”) IN THE PRAISE OF ANCESTORS (SIR 44-49) SUMMARY

The *Praise of Ancestors* (Sir 44–49) presents the theological reflection on the history of Israel, where God revealed his mercy. Even in his general presentation of the heroes, Sirach referred to them as “merciful men” (44:10) i.e. faithful and loyal towards God, those who may act as role models for future generations. Moses, who experienced mercy of God and people himself and then became a sign of mercy of God, who delivered his people and entrusted them with the Law, is called “a merciful man” by the sage. Joshua is presented as the one who “did mercy” (46:7). His radical trust in God and his steadfastness contributed to the end of rebellion among Israelites. In the end, Sirach refers directly to God who “will never abandon his mercy” (47:22). Despite the sins that caused the division of the kingdom, God ensured the survival of the earlier made covenant, which expressed itself in its continuation with the descendants of unfaithful Israel. The composition of the *Praise of Ancestors* suggests that God’s mercy manifested itself in the strengthening of the covenant between God and the High Priest, who was, in the times of Sirach, the most important sign of God’s faithfulness towards his people.